

UBAS Nordisk
Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter

Fra funn til samfunn
Jernalderstudier tilegnet Bergljot Solberg
på 70-årsdagen

Knut Andreas Bergsvik og Asbjørn Engevik jr. (red.)

UNIVERSITETET I BERGEN

1

UBAS – Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter. Nordisk 1

Copyright: Forfatterne.

Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen
Postboks 7800
5020 Bergen
Norge
www.hf.uib.no/arkeologisk

ISBN: 82-90273-78-9

ISSN: 1503-9811

Redaktører for denne boken

Knut Andreas Bergsvik
Asbjørn Engevik jr.

Redaksjon for serien UBAS

Terje Østigård
Lars Forsberg
Janicke Zehetner

Layout

Christian Bakke og Jan Kåre Wilhelmsen, Formidlingsavdelingen,
Universitetet i Bergen
Foto av Bergljot Solberg: Magnus Vabø, Formidlingsavdelingen, UiB
Forside/omslag: Arkikon, www.arkikon.no

Trykk

PDC Tangen
Papir: Galerie Art Silk 130 g.
Fonter: Adobe Garamond og Myriad

Kammer, kjønn og kontekst

Det at han [presten] kjemmer seg, betyr at han skal rede sine tanker til Gud. Hodet betyr hjerte, men tanker hår. (Oversatt fra den islandske Messuskýring ok allra tíða).¹

Hår har til alle tider vært et av de mest meningsladete personlige attributter, knyttet til kjønn, alder, status, og verdighet – kort sagt, identitet. I middelalderens kongesagaer og de islandske ættesagaene omtales ofte håret og hårpyden når tidens menn og kvinner skal karakteriseres. Hårstilen signaliserer ennå i dag hvem man er eller vil være. For kvinner i vikingtid og middelalder gjaldt dessuten oppsetting og tildekking av hår; for mannen kom skjegget i tillegg. Kammen var derfor et viktig redskap. Noen av egenskapene knyttet til hår og identitet kan samtidig ha vært overført til kammen og ladet den med mening utover det rent funksjonelle, noe den rituelle kjemmingen til forberedelse av messen i innledningsstadiet henspeler på. I arkeologisk sammenheng har kammer tradisjonelt vært behandlet som et spørsmål om typologi og kronologi – eller for middelalderens del, også i forbindelse med håndverk og produksjon. Det har vært pekt på at masseproduksjon av kammer i høymiddelalderen førte til en standardisering og forenkling i forhold til vikingtidens kammer (Christophersen 1980:195).

I denne artikkelen vil jeg se nærmere på om kammen kan inneholde slike meningsbærende trekk, for eksempel knyttet til status og kjønn og om de inngikk i forskjellige brukssfærer, i hverdagslig eller rituell sammenheng, og se om kammene eventuelt ble forenklet og alminneliggjort i de nye byene. Ble de virkelig mer standardiserte i de nye bysamfunnene og enklere med hensyn til form, dekor og utførelse? Hadde de et klarere statuspreg tidligere? I hvilken grad hadde i det hele kammen betydning utover det å gre hår og skjegg, og eventuelt fjerne plagsomme lus?

Med utgangspunkt i et omfattende kammateriale fra en bykontekst – fra de store utgravningene på Bryggen i Bergen (1955–1978), et materiale på nærmere 500 kammer eller kamfragmenter² – vil jeg nærme meg disse spørsmålene ut fra variasjon i form, størrelse og ornering, i tillegg til selve funnkonteksten til kammene.³ For å kunne vurdere dette materialet i en større tidsmessig og romlig sammenheng har jeg valgt å belyse de kamformene som bærer i seg kontinuitet fra jernalderen – enkelkammene.

Kamformene

Middelalderens kammer kan inndeles i tre hovedtyper etter tilvirkningsmåten: Den første hovedtypen er enkelkammer, også omtalt som sammensatte enkelkammer eller enkelskinnekammer. De består av kamplater med en enkel tinderekke, hvor platene er stiftet til skinnene. Den andre hovedtypen er dobbelkammer med dobbel tinderekke (også kalt sammensatte dobbelkammer eller dobbelskinnekammer), hvor den ene siden som regel er fintindet, mens den andre er grovtindet. En tredje hovedtype består av helkammer, både enkle og doble, tilvirket av ett eneste stykke horn, bein eller tre, herunder også langtannkammer, fremstilt av ett enkelt langt beinstykke, vanligvis mellomfotsbein av storfe. De to første typene er tilvirket på prinsipielt samme måte: De er sammensatt av flere små beinplater som er holdt sammen til skinnen av stifter, minst én for hver plate, ofte flere. Kammen består dermed av tre lag: beinplatene som er festet til to skinner, én på hver side. Tindene er dernest saget ut av den delen av platene som ikke var dekket av skinnene. Siden langtannkammernes funksjon er omdiskutert (Øye 1988:25ff), vil de ikke inngå i denne drøftingen.

Enkelkammen og helkammen er en direkte fortsettelse av forhistoriske kamtradisjoner, og fantes alt i eldre jernalder. De tidligste eksemplarer av dobbelkammer er datert til 1000-tallet, men ble mange steder først vanlige omkring 1200 (Broberg & Hasselmo 1981:134). Jeg vil særlig se nærmere på middelalderkammene i forhold til jernalderkammene og om ulike form- og stilelement eventuelt hadde sammenheng med kjønn og sosial status. Endret dette seg i tilfelle i de nye byene?

Jernalderens kamformer

I Skandinavia har kammer vært del av det personlige utstyret helt siden bronsealderen. I Norge opptrer kammer forholdsvis hyppig i gravinventaret fra romertiden og folkevandringstiden (Schetelig 1912; Hoftun 1993), og i særlig grad fra yngre jernalder (Petersen 1951; Sjøvold 1974).

Enkle hornkammer med halvsirkelformet rygg er funnet i både kvinne- og mannsgrever fra romertid og folkevandringstid. Av de om lag 90 kammene som er dokumentert gjennom et forholdsvis fragmentert materiale fra Vestnorge i eldre jernalder, er alle fra branngraver, med unntak av fire funn fra hellere. De fleste er sammensatte høyryggede kammer, fremstilt av gevir av hjort (Hoftun 1993:6ff). Den vanligste formen er skinner med avsats eller gripeflate, enten halvsirkelformet, rettvinklet eller med en trapesformet/triangulær avsats. Alle skinnefragmenter av noe størrelse viser spor etter dekor, ofte med samme mønstre på begge sider. Dekoren består av hele og halve punktsirkler og konsentriske sirkler, punkter og linjer – og ingen med mer figurativ dekor (Hoftun 1993:15). Selve kammen lå gjerne ubrent oppå de brente beina, noe som også forekom i branngraver fra vikingtiden (Petersen 1951:489). Dette tyder på en rituell handling etter selve kremasjonen før graven ble lukket – kan hende som en slags rituell og symbolsk renselse av den døde (Hoftun 1993:58).

De omfattende krigsbytteofringene i Illerup på Jylland gir innsikt i omfanget av bruken av kammer som en del av det personlige utstyret. I alt 140 kammer, datert til ca. 200 e.Kr., foreligger i ulike former: Både helkammer (14 eksemplarer) og sammensatte kammer med bare én skinne (22 eksemplarer), men vanligst sammensatte trelagskammer (101 eksemplarer). Den høyryggede formen, dekoren og materialet (gevir av reinsdyr, hjort og elg) tyder på skandinavisk opphav, trolig norsk (Ilkjær 2000: 59ff, 71f). Orneringen er enkel i form av sammensatte buer, geometriske figurer og punktsirkler. Hvorvidt disse forskjellene i form og dekor avspeiler statusforskjeller, har ikke vært undersøkt så langt.

Også fra Sverige og Danmark foreligger det et rikt materiale av samme typer bein- og hornkammer fra romertid og folkevandringstid. Flere av kammene fra romertiden er importgods, særlig tidlig i perioden, og ble først senere kopiert på hjemlig grunn (Lundström 1991:16f). Folkevandringtidens kammer består gjerne av lengre sammensatte kammer, både med og uten avsats, og med en kurvet eller halvsirkelformet skinne. De er ofte dekorert med punktsirkler og linjer parallelt med kanten (Bennett 1987 fig. 18; Ambrosiani 1981:21).

Jan Petersen omtaler 122 kammer fra yngre jernalder fra norsk område i sitt arbeid fra 1951. Disse fordeler seg over hele landet, men forholdsvis ujevnt med flest funn i innlandsbygdene i Hedmark og Oppland. Det er funnet svært få kammer på Vestlandet, bare én fra Hordaland. Til sammen er det funnet kammer i 107 graver – både brann- og skjelettbegravelser. Dette tallet må trolig oppjusteres en god del, hvis Thorleif Sjøvolds undersøkelse fra Nord-Norge er representativ. Han har kunnet doble Petersens tall for denne landsdelen, til i alt 52 kammer. Av disse er tolv fra merovingertid (Sjøvold 1974:237f). Det er likevel neppe grunn til å regne med så stor tilvekst for de øvrige landsdeler, siden kammene i nord skriver seg fra ubrente graver med meget gode bevaringsforhold, mens kremasjonsbegravelser har vært vanligere andre steder. Siden det senere ikke har vært utført noen samlende analyse av kammaterialet fra denne perioden, savnes en ajourført landsoversikt.

Ifølge Sjøvold har merovingertidskammen fra 600-tallet en karakteristisk konkav-konveks bøy på skinnen. Ettersom det bare er bevart to fragmentariske kammer fra 700-tallet i det nordnorske materialet, kan ikke formutviklingen avleses direkte. En slik liten bøy kan også forekomme i vikingtiden, og er dermed ikke noe særtrekk for merovingertidskammene. Vikingtidens kammer var ofte betydelig lengre enn kammene fra eldre jernalder. Det har gitt opphav til benevnelsen langkammer, selv om lengden faktisk varierer en god del. Vanligste lengde er mellom 15 og 24 cm på kammer som har latt seg lengdebestemme. Den minste er imidlertid bare 8 cm og av samme størrelse som en kam fra folkevandringstiden. Den aller lengste er en av Osebergkammene, hele 36 cm.

Kammene fra yngre jernalder har gjennomgående to typer dekor: punktsirkler – både enkle og doble – og streker, dels også båndfletninger. De to første er som nevnt også de tradisjonelle dekorelementer i eldre jernalder. Disse mønstrene fins også i ulike

kombinasjoner. Punktsirkelene kan være plassert i forskjellige mønstre: i horisontale, vertikale eller skrå rekke, i korsfigurer, trekkanter eller sløyfer, uten at det skiller seg ut klare møsterkombinasjoner. Det fins også andre enkeltstående ornamenter, blant annet tverrlinjer. Enkelte kammer kan være svært sparsomt ornert, bare med én enkel kantlinje (for eksempel Ts 797). Båndfletning ser helst ut til å forekomme på kammer fra yngre vikingtid, men opptrer også i merovingertid. En av kammene fra Osebergshaugen har båndfletninger på midtpartiet (Petersen 1951:485ff).

De nordnorske kammene er av samme type som det sørnorske materialet. De norske jernalderkammene føyer seg som helhet også inn i et videre skandinavisk mønster, noe blant annet de omfattende kamfunnene fra Birka og Hedeby viser (Ambrosiani 1981).

Noen av kammene er funnet sammen med futteral, fremstilt av to flate rektangulære beinplater, festet i endene gjennom et hull. Kammer med hull kan derfor ha hatt futteral eller en form for oppheng eller feste.

Kam og kjønn

I hvilken grad er det mulig å avdekke noen sammenheng mellom forskjellige kamtyper, med hensyn til form, størrelse og dekor, og brukernes kjønn og/eller status?

I eldre jernalder forekommer kammer særlig i kvinnegraver, plassert under avdødes hode, ofte sammen med beinnåler. Slike funn er særlig vanlige i Vest-Skandinavia (Ambrosiani 1981:13). Et slikt gravinventar er blant annet funnet i en av kvinnegravene fra en jernalders gravplass på Føre i Bø i Nordland (Ts 5338). Når det gjelder de fragmenterte vestnorske kammene fra romertid har det derimot ikke vært mulig å påvise kjønnsforskjeller i bruken (Hoftun 1993:47).

Illerupfunnet er også interessant i et kjønnsperspektiv. Det viser at kammen var en nødvendig del av det personlige utstyret for menn på 200-tallet. Kammene har ingen spor etter oppheng, og har trolig vært båret i beltet, i en pose eller pung. Denne ble holdt sammen med en lukkering, som det ofte fins spor etter (Ilkjær 2000:61).

En undersøkelse av folkevandringtidens graver i Mälaronrådet viser at kammer var en vanlig del av gravinventaret i både manns- og kvinnegraver. Her det også påvist ulike kamtyper for kvinner og menn. I kvinnegravene er det alltid kammer uten avsats og futteral, mens kammene i mannsgraver besto av korte kammer med avsats eller håndtak, gjerne sammen med futteral (Bennett 1987:102f). Også i Norge har kammer i mannsgraver fra eldre jernalder gjerne spor etter futteral (for eksempel Ts 1051). Det samme er tilfelle for vikingtiden. En liten sammensatt beinkam, 8 cm lang med vanlig ornering i en mannsgrav på Løken i Eidsvoll, hadde for eksempel futteral, festet gjennom et hull med en form for oppheng til beltet. En annen kam med futteral lå i en brent mannsgrav fra 800-tallet, og var lagt ned ubrent i graven (Sjøvold 1974:241), slik skikken også var i eldre jernalder. Også i Birka er kamfuttaler bare funnet i mannsgraver (Ambrosiani 1981:14).

En av de mest kjente jernalderkammene fra Vestlandet ble funnet i kulturlagene i Sætrehelleren på vestsiden av Bømlo: En ca. 15 cm lang kam, stiftet med sju små jernstifter som holdt sammen fem mindre beinplater med utskårne forholdsvis grove tinder. Skinnen dannet en svunget bue, dekorert med en dobbeltlinje langs hver langside og i flaten med ni dobbelte punktsirkler gruppert regelmessig i forhold til stiftene. Shetelig daterer kammen ut fra form og dekor til overgangen mellom 500- og 600-tallet ut fra parallellfunn (Olsen & Shetelig 1934). Det spesielle med kammen er at den er utstyrt med runer på begge sider av skinnen. Magnus Olsen har tolket innskriften som «Vern (for deg) Nanna, vern (for deg) Nanna», og på den andre siden «hill møy blant møyer» – med andre ord en kvinne, Nanna, hilses som den ypperste blant møyer (Olsen og Shetelig 1934:53 ff). Magnus Olsen opererer også med en dateringsramme fra 550 til ca. 600 for innskriften (Olsen og Shetelig 1934:82). Innskriften kan tyde på at det dreier seg om en betydningsfull og meningsladet gave fra en mann til en kvinne – kan hende en festingsgave?

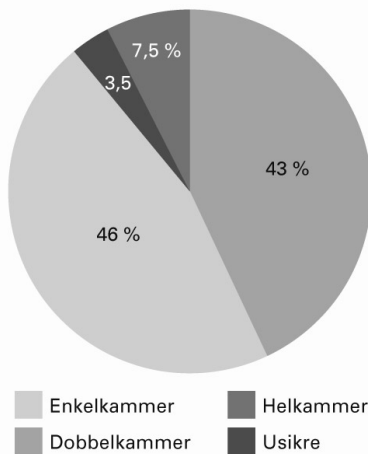
Flere av vikingtidskammene fra gravkontekster kan kjønnsbestemmes ut fra inventaret og/eller skjelettene. Det mest kjente i så måte er de fire kammene fra Oseberghaugen (KLN VIII:184). Kammer fins både i kvinne- og mannsgraver fra denne perioden, og har en jevn fordeling. Ifølge Petersen kan 81 av vikingtidsgravene som inneholder kammer, kjønnsbestemmes. Rundt halvparten av disse er kvinnegraver. Når kvinnegraver fra perioden generelt utgjør en firedel av gravene, er kammer i kvinnegraver dermed vanligere enn for mannsgraver (Petersen 1951:488f). Sjøvold finner et tilsvarende forhold for det nordnorske kammaterialet: Her er kammer påvist i 13 kvinnegraver mot tolv i mannsgraver. I noen tilfelle forekommer de også i dobbelbegravelser. Mange graver lar seg imidlertid ikke kjønnsbestemme. Verken Petersen eller Sjøvold går inn på spørsmålet om distribusjonen av formvarianter eller dekor har sammenheng med kjønn. Dette kan i seg selv tyde på at dekor og form ikke har sammenheng med kjønn, men det kan også skyldes at de ikke var opptatt av dette spørsmålet.

Streifsøk gjennom funnkatalogene tyder heller ikke på de store forskjeller på kammer i manns- og kvinnegraver. De samme hovedtypene, gjengitt av Rygh (R 447) og Petersen (Petersen 1951, fig. 269-70), forekommer i begge kontekster. Det har imidlertid ikke vært foretatt noen mer systematisk og samlende klassifisering av det norske materialet, som eventuelt kan fange opp mer finmaskede mønstre i form, størrelse og dekor. Når det gjelder dekor, ser båndflettingsmønstre ofte ut til å forekomme på kammer fra kvinnegraver, slik en av kvinnegravene fra Hagbartholmen i Steigen prestegejld i Nordland er et eksempel på. Den vel 14 cm lange kammen lå her ved den døde kvinnens hode sammen med andre saker, trolig opprinnelig i en pose (Ts 5281). En annen nordnorsk kvinnegrav inneholdt hele tre kammer med slikt mønster, med lengder fra vel 13 til vel 16 cm (Ts 4371). Mellomlange kammer, ca. 15–17 cm, ble ellers brukt av både kvinner og menn. Punktsirkler og linjer foreligger også i begge kjønnssammenhenger. Det er dermed vanskelig å se noen klare kjønnsmønstre, og vil i tilfelle kreve en mer inngående studie for å kunne avdekkes.

I Birka er det generelt funnet flere kammer (74 eksemplarer) i kvinnegraver enn i mannsgaver (48 eksemplarer) ut fra skjelettbestemmelser (Ambrosiani 1981:73). Heller ikke der er kammene blitt analysert i forhold til eventuelle kjønnsforskjeller. Kristina Ambrosianis kamtypologi for Birka, som i stor grad er basert på dekor, viser at flere av typene fra vikingtid fortsetter inn i middelalderen (Ambrosiani 1981:25). Det er dette spørsmålet jeg nå vil se nærmere på med utgangspunkt i Brygge-materialet.

Kammer på Bryggen i Bergen

Omtrent halvparten av kammene fra Bryggen er enkelkammer og utgjør største gruppen med sine 223 eksemplarer. De øvrige 211 bestembare eksemplarene er dobbelkammer. I tillegg er 19 helkammer, de fleste dobbelhelkammer, til forskjell fra jernalderens enkelhelkammer (Fig. 1). Helkammene har særlig vært forbundet med menn, tolket som skjeggkammer, men de er imidlertid også funnet i kvinnekontekster (Ros 1992:35). Det foreligger dessuten 19 langtannkammer, som trolig også har vært hårkammer, men de kan også ha hatt andre funksjoner (Øye 1988:25ff). I tillegg er det identifisert ca. 50 kamemner og en del kamavfall. Av disse hovedkategoriene vil jeg her se nærmere på enkelkammene i lys av kamformene fra vikingtiden.

Figur 1. Prosentvis fordeling av enkelkammer, dobbeltkammer og helkammer på Bryggen.

Foruten kammene fra Folkebibliotekstemten i Trondheim representerer dette materialet et av de største samlede kamfunn fra nordiske middelalderbyer. Det er betydelig mer omfattende enn for eksempel i Oslo med vel 220 kammer fra henholdsvis Mindets tomt, Oslogate 3 og 7 og Søndre felt (Wiberg 1977; Wiberg 1979; Wiberg 1987). Fra Lund kommer det 70 kammer (Christophersen 1980) og med omtrent tilsvarende antall (69 kammer) fra Århus (Andersen et al. 1971). Dessuten foreligger det rundt 50 kammer fra andre middelalderbyer i Sverige (Broberg og Hasselmo 1981). Siden materialet fra Bryggen i stor grad kan knyttes til daterte brannlagshorisoner, gir det dessuten

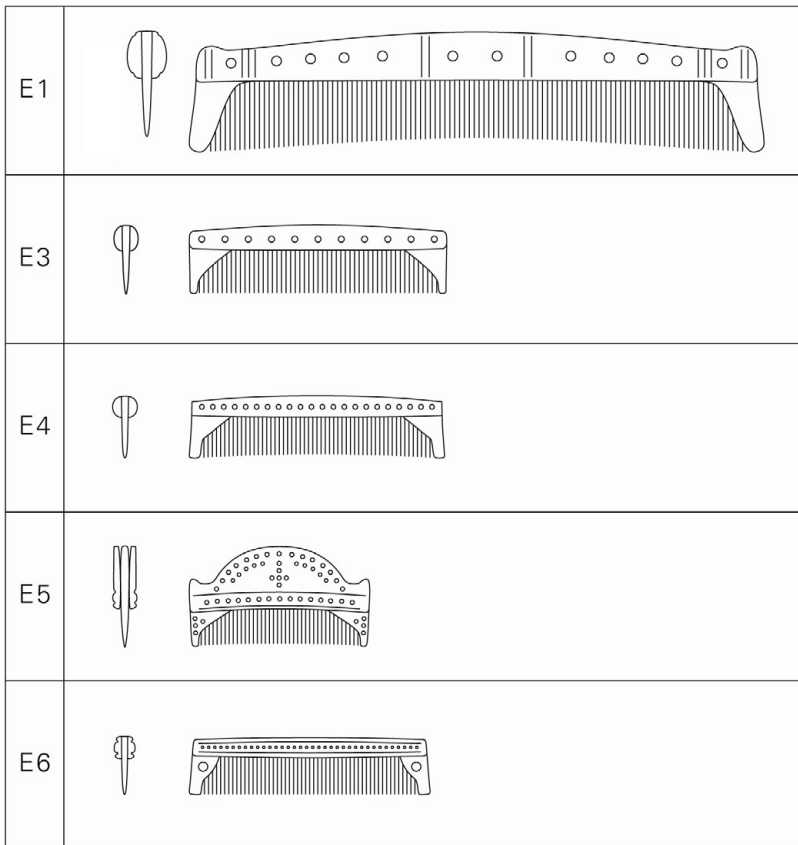
grunnlag for en mer presis kronologi uten å måtte ty til analogidateringer. Det gir også grunnlag for å jevnføre med dateringer fra andre områder og belyse bruken av ulike type kammer over tid og i forhold til ulike kontekster.

Enkelkammene – tradisjon eller fornyelse?

I hvilken grad fortsatte kamtradisjonen fra yngre jernalder inn i middelalderen bysamfunn? Og hvordan fortøner bergenskammene seg i forhold til kammer fra andre funnlokalteter både her i landet og ellers i Skandinavia? Ved klassifisering av

kammer er det vanlig å bruke utformingen på skinnene og stiftingen som grunnlag for videre inndeling (Wiberg 1977; Flodin 1987). Kammene fra Bryggen er av samme hovedformer som funnet ved andre byutgravninger i Sør-Skandinavia. Enkelkammene fra Bryggen foreligger i fem grupper, klassifisert etter de samme kriteriene som for kammaterialet fra Oslo og Trondheim. På grunn av fragmenteringsgraden lar imidlertid ikke alle seg sikkert typebestemme.

Type E1 representerer en fortsettelse av vikingtidens langkammer med hensyn til både form, størrelse og dekor. Typen består av lange kammer med brede, mer eller mindre buete skinner og smalner av mot endene, festet med en enkel stiftrekke, plassert omtrent midt på platene. Skinnen har som regel halvovalt eller flatt tverrsnitt, men kan også være svakt profilert. Endene er rette eller skrå svakt (Fig. 2). Det er funnet 30 kammer av denne typen på Bryggen. Der skinnene er bevart i sin helhet, er de alle over 20 cm og dermed gjennomgående noe lengre enn vikingtidskammene. Tindene er ofte grove på den siden og tynne på den andre enden. Høyden fra toppen av skinnen til tindespissen varierer en god del, fra 3,5 til 6,2 cm, som regel avhengig av lengden på kammen. Mer enn halvparten av skinnene (53 %) har dekor, ofte med

Figur 2. Skjematisk fremstilling av enkelkamtypene som er funnet på Bryggen

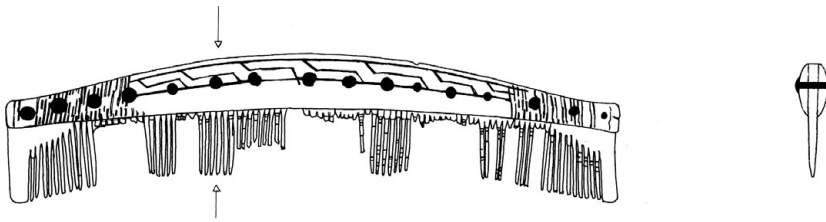
de i hovedsak samme dekorelementer som i vikingtiden: Felt med kryss- eller ruter i dobbelstrek midt på skinnen, gjerne i kombinasjon med horisontale linjer og/eller skråstilte eller vertikale streker ved endene og dessuten innrissede geometriske figurer i form av sikk-sakk-border, enkle eller doble z-formede mønstre (Fig. 3). Noen har bare enklere vertikal eller skråstilt strekdekor. Mange av kamskinnene har i tillegg konturfurer langs skinnkantene – små hakk på nedsiden som gir en dekorativ relieff-effekt. Denne kan skrive seg fra utsagingen av tinder. Punktsirkler forekommer også, men er langt sjeldnere enn på vikingtidskammene. Ingen av kammene fra Bryggen har regulære båndflettingsmønstre, noe som er kjent fra andre middelalderbyer (jf. blant annet Grieg 1933:228). Tre kammer har en liten hempe i ene enden eller midt på skinnen; alle på lange og fint dekorerte kammer, godt over 20 cm. Én av dem har et lite hull, også denne på en lang kam, men ellers uten dekor.

Type E2 har samme form som E1, men stiftene sitter i skjøtene mellom platene. Typen er ikke sikkert påvist i Brygge-materialet.

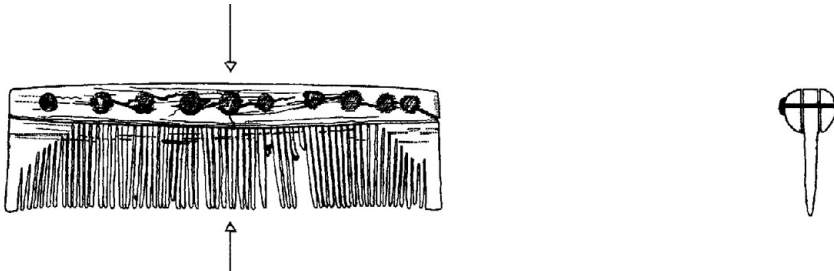
Type E3 er kammer med enkle, rette skinner, med tilnærmet halvrundt eller halvovalt tverrsnitt. Stiftene som står i en enkel stiftrekke har ganske stor og til dels uregelmessig avstand. Endeplatene er rette eller svakt buet (jf. Fig. 2). Det er 19 slike kammer i Brygge-materialet. Kammene er mellomlange, vanligvis mellom 8 og 14 cm. Høyde fra skinnetopp til tindespiss er fra 2 til 4,6 cm, vanligvis rundt 2,5-3 cm. De er som regel ikke dekorert; bare én har punktsirkler på endestykkene. Noen har små hakk eller streker på nedsiden av skinnen som gir relieffvirkning. De kan ha oppstått når sagen nådde roten av den utsagete tinden, men fremtrer uansett som dekorative. Ingen har hull eller hemper. Kamtypen er utvilsomt den enkleste og minst forseggjorte av enkelkammene (Fig. 4).

Type E4 har samme form som E3, men naglene er tettstilte. Endeplatene er rette (jf. fig. 2). Det foreligger 29 kammer av denne typen fra Bryggen. Den skiller seg også fra E3 med større variasjon i lengde, fra 8,8 til 21 cm, men likevel vanligst mellom 15 og 20 cm (Fig. 5), og altså gjennomgående lengre enn E3-kammene. Høyden er imidlertid omtrent den samme, fra 2,1 til 2,9 cm. To av kammene har hull i ene enden; begge små, ca. 10 cm lange. Ingen har dekor, men de små tettstilte stiftene gir også denne kamtypen en dekorativ effekt.

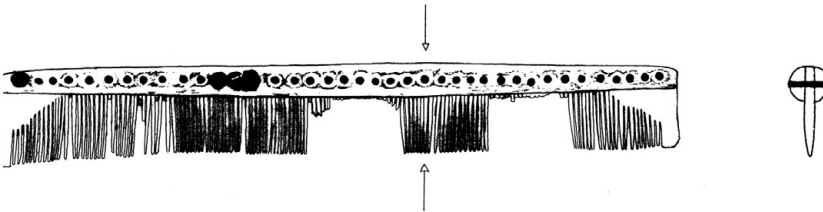
Kammene av type E5 er gjennomgående korte og dessuten svært forseggjorte med en mer eller mindre høyrygget skinne. Denne kan være profilert eller flat (jf. Fig. 2). Det er i alt 52 eksemplarer av denne typen på Bryggen.⁴ Ut fra formen på skinnen kan de igjen deles i flere undergrupper. Den vanligste formen (E5.1), som er fremstilt på typeskjemaet (Fig. 2), går både skinner og plater opp i en høyt oppsvunget bue, som gjerne avsluttes med oppadgående spisser, i ett tilfelle med en dyrehodelignende ende (Fig. 6). Ryggen er oftest festet med små tettstilte kobberstifter på både oppside og nedside av skinnen, mens et mindretall bare har en enkel stiftrekke nede langs skinnkantene. De små gylne stiftene gir også her en dekorativ virkning. Flere av

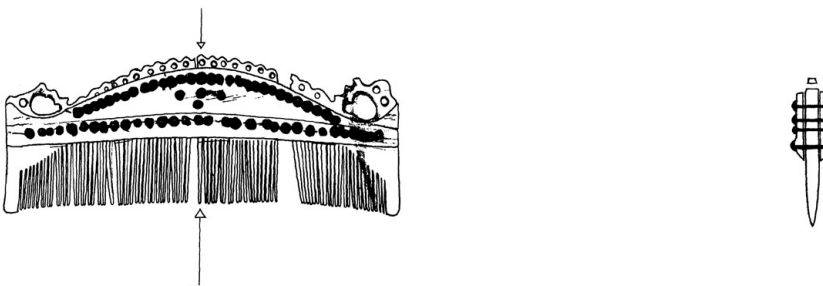
Figur 3. Dekorert kam av type E1 (BRM 0/44149), fra periode 3 (1170–1198), 20,5 cm lang. (tegning: Vidar Laupsa 1973).

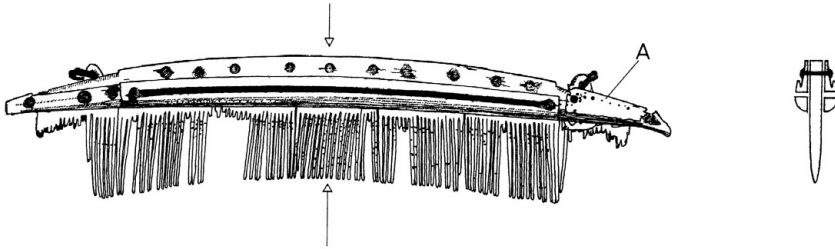
Figur 4. Vanlig E3-kam (BRM 0/54816), fra periode 3 (1170–1198), 8,5 cm lang. (tegning Vidar Laupsa 1973).

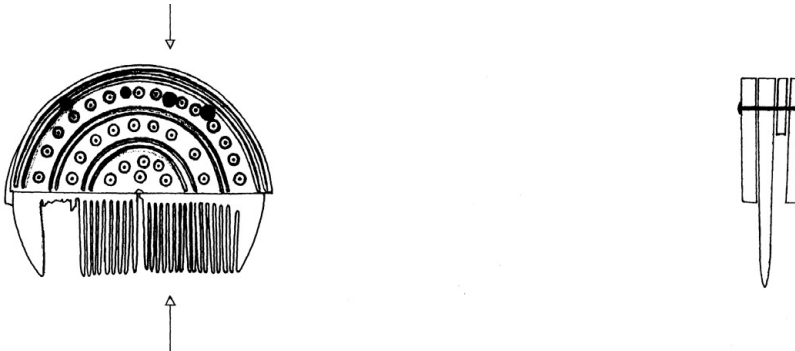
Figur 5. Kam av type E4 (BRM 0/45895), fra periode 4 (1198–1248), 18,5 cm lang. (tegning: Vidar Laupsa 1973).

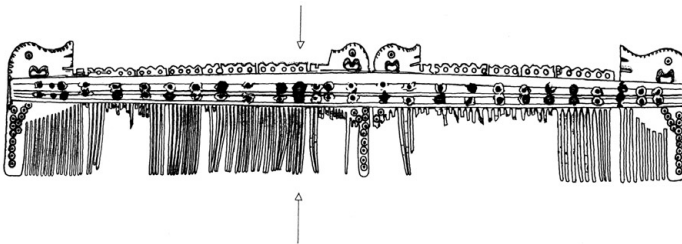
Figur 6. Kam av type E5 med spesiell utforming (BRM 0/46464), fra periode 3 (1170–1198), 9,8 cm lang. (tegning: Vidar Laupsa 1973).

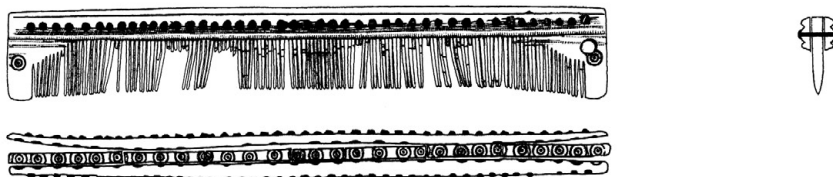
Figur 7. Kam av type E5.2 med gullblikkbeslag (BRM 0/45552), 17 cm lang, fra periode 2 (ca.1120–1170). (tegning Vidar Laupsa 1973).

Figur 8. Kam av type E5.3 (BRM 0/6948), 5,8 cm lang, fra periode 6 (1332–1413). (tegning: Vidar Laupsa 1973).

Figur 9. Spesiell kam av type E6 (BRM 0/39960), 23 cm lang, fra periode 5 (1248–1332), funnet i passasje. (tegning: Vidar Laupsa 1973).

Figur 10. Kam av type E6 (BRM 0/35552), 15,5 cm lang, fra periode 3 (1170–1198). (tegning: Vidar Laupsa 1973)

kammene har hull i den ene enden til en form for oppheng. De fleste av dem er små, under 10 cm. En variant av denne formen (åtte eksemplarer) har et karakteristisk mønster på ryggen i form av utskårne T-formede lange, smale hull i kombinasjon med korsformede nettverk. Mellom skinnene og platene har det vært eller er det innfelt tynt gullblikk eller tynne metallplater. I ett tilfelle er også selve skinnen av metall (BRM 0/85848). Tre av disse kammene har hemper, i ett tilfelle også denne av metall. Det er ellers ikke vanlig med andre dekorelementer for denne undertypen, men doble punktsirkler fins på flere eksemplarer. Samtlige av kammene av undertype 1 er korte, under 11 cm i lengde, vanligst omkring 8–9 cm. Samme type er også funnet i Trondheim og Oslo, som i andre skandinaviske middelalderbyer. Den er også funnet på andre lokaliteter i Bergen (Grieg 1933:223).

Den andre undergruppen (E5.2) er generelt lengre og mindre rygget enn E5.1 og har profilert kjølføremet skinne som er tynnast øverst. Denne undertypen fremstår nærmest som en hybridform av E1 og E5. Ingen av de fire eksemplarene er bevart i full lengde, men er anslått til omkring 15 cm eller noe lengre. To av dem er spesielt flotte med metallbeslag i endene (BRM 0/45552, 78329), og en med hemper av metall (Fig. 7). Disse praktkammene skulle åpenbart synes. Også disse har parallellfunn i andre middelalderbyer. Noen av kammene med samme form er enklere utført og uten dekor.

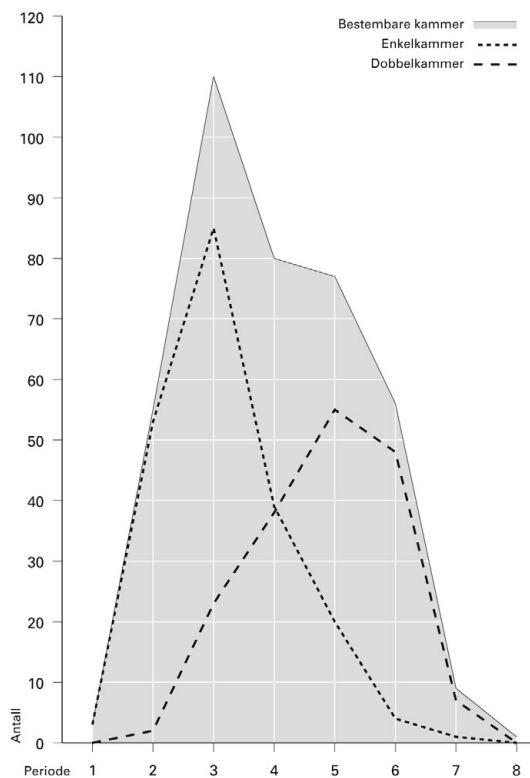
Den tredje undertypen (E5.3) har halvval, nærmest halvmåneformet rygg (Fig. 8), og minner om kammer fra romertiden i form. Det foreligger bare i to eksemplarer fra Bryggen; begge med halvsirkelformet linjedekor og punktsirkler og festet med enkle stifter.

Type E6 utgjør den største gruppen enkelkammer, med 71 eksemplarer. Den har profilerte eller spolfformede skinner med tettstilte stifter, enten i en enkel (43 eksemplarer) eller dobbel stiftrekke (26 eksemplarer). Endene er som regel rette, men kan også være konvekst avrundet. Lengden varierer betydelig, fra 7 cm til 23 cm, men de fleste er små og korte, mellom 8 og 12 cm og fra 1,9 til 3,5 cm i høyde. Nesten en tredel har hull i ene enden for en form for festeanordning. De fins på både korte og lengre kammer, mellom 7 og 17 cm. Til forskjell fra E4-kammene er E6 ofte dekorert (37 %), vanligst med punktsirkler. Tre kammer har i tillegg dyrehodelignende avsatser på oppsiden av skinnen (Fig. 9). Disse kammene er lange (19–23 cm) og utstyrt med både tynne og grove tinder. Punktsirklene – én eller flere – er som regel preget i enden av skinnen eller på enden av selve kammen. På noen er de innsatte tindeplatene fint utformet med en relieff-formet avslutning, som stikker opp som en bord mellom og på oppsiden av skinnene (11 eksemplarer) (Fig. 10). De kan også ha små punktsirkler på oppsiden av kamplatene og er synlige på oppsiden av skinnen. På nedsiden av skinnen er det ofte små tettstilte innrissede hakk som gir relieffvirkning. Sammen med E5-kammene er E6-kammene de mest forseggjorte av enkelkammene og har et mer luksuriøst preg enn de øvrige enkelkammene.

Mange av kammene uavhengig av type hadde spor etter hull og hemper som må ha vært brukt til feste av kammen enten til et futteral eller til en form for feste. Sett i forhold til type, er det flest E6-kammer (31 %) som er utstyrt med slike hull; dernest følger E5-kammene (13 %) og E4-kammene (7 %). Noen av disse kamtypene har også hemper. Dersom kamfutteral fortsatt helst ble brukt av menn, gir dette kan hende indikasjoner på hvem som brukte kammene. Det er altså de finest utførte kammene som hadde hull, og derfor trolig også de som ble beskyttet av et futteral. Det er funnet få futteral på Bryggen, men alle er forholdsvis korte, med bevarte lengder på rundt 8 cm. Dette samsvarer i stor grad med lengden på kammene med futteral fra vikingtiden.

Utviklingstrekk

Sett under ett, har de fleste enkelkammene (92 %) latt seg datere gjennom brannlagskronologien for Bryggen. De strekker seg som helhet over en periode fra før ca. 1120 til 1476, men de aller fleste (97 %) innen tidsrammen ca. 1120–1332 (fig. 11 og 12). Mens enkelkammene fra Bryggen er vanligst på 1100-tallet (88 %) med et toppunkt i periode 3 (1170–1198), er bare vel en tredel av dobbelkammene (34 %) så tidlige. De har et toppunkt i periode 5 (1248–1332). Det totale antall kammer fra Bryggen når også toppen i de siste tiårene av 1100-tallet. De fåtallige helkammene fordeler seg forholdsvis jevnt fra periode 3 til periode 8; det vil si fra ca. 1200 til ca. 1700, men flest fra 1200- og 1300-tallet. Av de daterbare kamemnene og kamavfallet er hovedmengden fra periode 2 (ca. 1120–1170). Alle kammene kan imidlertid ha hatt en viss alder da de ble deponert som følge av slitasje, dumping eller misting. Eksperimenter med bruk av hornkammer har vist at de kan ha vært brukt opp til ca. 6 år uten å avsette vesentlige spor etter slitasje (Ros 1992:17). Tindene var den mest utsatte delen, og ble derfor gjerne beskyttet med et futteral eller oppbevart i pose, eller kan hende skrin.

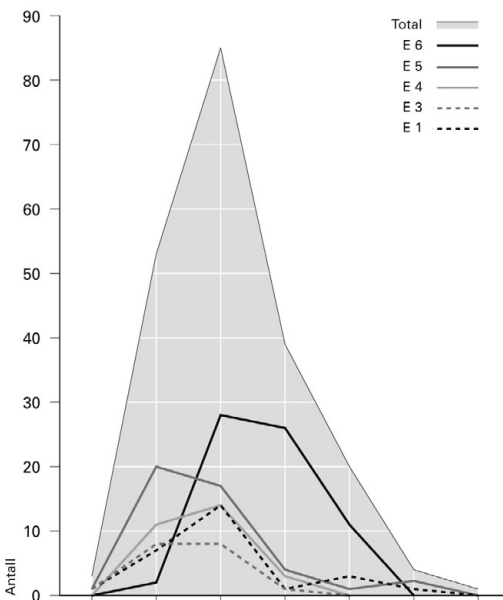

Figur 11. Fordeling av enkelkammer og dobbelkammer på Bryggen i forhold til periode.

	E	E1	E3	E4	E5	E6	Usikre	Til sammen
Periode 1		1	1		1			3
Periode 2	3	7	8	11	20	2	2	53
Periode 3	2	14	8	14	17	28	2	85
Periode 4	4	1	1	3	4	26		39
Periode 5	3	3			1	11	2	20
Periode 6		1			2		1	4
Periode 7	1							1
Periode 8								
Udatert	2	3	1	1	7	4		18
Til sammen	15	30	19	29	52	71	7	223

Figur 12. Fordeling av enkelkamtyper i forhold til periode.

Bringer Brygge-kammene nye momenter til når det gjelder å belyse bruken og utviklingen av de ulike typer enkelkammer? Tabellen (Fig. 12) viser at de eldste daterte kammene er av type E1, E3 og E5. Det viser altså at både de fineste og de enklest utførte kammene ble brukt side om side. E1-kammer er påvist fra eldste periode, periode 1, før ca. 1120 til periode 6 (1332–1413) på Bryggen, og hovedmengden skrives seg fra 1100-tallet (89 %), til og med 3 (1170–1198). Som enkelkammene som helhet, har også E1-kammene et toppunkt i periode 3. De fleste kammene fra 1100-tallet har

Figur 13. Fordeling av kamtypene etter periode.

dekor, mens bare én av de yngre. De var altså generelt enklere og mindre forseggjorte i den siste bruksfasen på Bryggen.

De forholdsvis enkle E3-kammene går også tilbake til Bergens tidligste fase, periode 1, før ca. 1120 og var i bruk til og med periode 4, 1248–1332. Dette viser at det ikke kan tegnes noe kronologisk utviklingskjema, fra forseggjorte til enkle typer. Typene forekommer parallelt. Med ett unntak er de daterbare kammene alle fra 1100-tallet, og når sitt toppunkt alt i periode 2, ca. 1120–1170, men holder seg jevnt ut århundret (jf. Fig. 12 og 13).

Type E4 er påvist i periodene, 2, 3 og 4, fra ca. 1120 til 1248–1332.

De viser omtrent samme tidsdekning som E3-kammene (jf. Fig. 12 og 13) og med flest eksemplarer fra andre del av 1100-tallet.

Kammer av type E5 tilhører som nevnt det eldste sjiktet på Bryggen før ca. 1120, og vanligst i periode 2 og 3, fra ca. 1120 til ca. 1200, da den er den vanligste kammen her, bare med ett eksemplar fra første del av 1200-tallet. Kamtypen har som E3-kammen et toppunkt alt i periode 2, før 1170 (jf. Fig. 12 og 13). Det er det bare de to halvmåneformede E5.3-kammene som er yngre enn fra tidlig 1200-tall, begge fra periode 6 (1332–1413). De forseggjorte kammene med gullblikk- eller metallinnlegg tilhører alle de eldste periodene, periode 1 til 3, før 1120 til 1198.

Kammene av type E6 skriver seg fra periode 2, fra ca. 1120 til periode 6 (1332–1413), med hovedmengden fra periode 3 og 4 (1170–1248) (jf. Fig. 12 og 13). De fine kammene med relieffborder på toppen er påvist fra periode 2 (ca. 1120–1170) til periode 5 (1248–1332), med et tyngdepunkt på 1200-tallet (åtte eksemplarer). Kammer utstyrt med dyrehode er alle forholdsvis sene, fra periode 5. Kamfutteralene som er datert, er fra 1100-tallet, fra ca. 1120 og ut århundret.

I hvilken grad samsvarer disse dateringene med kamfunnene fra andre middelalderbyer? Her utgjør materialet fra Folkebibliotekstomten i Trondheim det beste sammenligningsgrunnlaget. Også her tilhører E1-kammene byens eldste fase og går tilbake til tidlig 1000-tall. I Oslo forekommer kamtypen noe senere, fra lag under ca. 1100 (Wiberg 1977:204). I svenske middelalderbyer, blant annet Lödöse, forekommer den også helt fra eldste fase, fra 1000-tallet (Broberg & Hasselmo 1981:133). Den er dessuten påvist i ulike vikingtidskontekster, som blant annet på Gotland, fra både graver og boplassfunn, og er ellers også godt dokumentert i Birka. Kamtypen er altså en direkte fortsettelse av vikingtidens vanlige kamtype. Som i Bergen var E1-kammene også i Trondheim i bruk over en lang periode fram til ca. 1375, men gikk kan hende ut av bruk et par tiår før enn på Bryggen. Utviklingsmønsteret på Bryggen følger dermed et generelt mønster og viser at den ble brukt gjennom flere hundre år, samtidig med andre kamtyper.

Den samme tidlige kombinasjonen av E1, E3 og E5 som er påvist på Bryggen, forekommer også tilsvarende tidlig i Trondheim, fra ca. 1075–1125. Her er E3-kammen påvist fra ca. 1075 til vel 1300 (Flodin 1989:124), og dermed over et noe lengre tidsspenn enn på Bryggen. Også andre steder, som blant annet i Oslo, har denne typen en forholdsvis tidlig datering, til 1100-tall, og er primært tilskrevet 1100-tallet (Wiberg 1977:204).

Forekomsten av E4-kammer faller også i hovedsak sammen med dateringer fra andre byer, men opptrer noe tidligere i Trondheim, fra ca. 1075. I Oslo opptrer E4-kammene først på 1100-tallet, og noe senere igjen i Lund, der de er særlig vanlige på 1200-tallet (Wiberg 1977:207).

Også i Trondheim dominerer E5-kammene på 1100-tallet, sammen med E1-kammene (Flodin 1989:120). I Oslo tilhører E5-kammene det eldste sjiktet, 1025–1075, men

tilskrives ellers 1100-tallet, i tråd med dateringer fra andre steder i Skandinavia (Wiberg 1977:207; Wiberg 1987:416).

I likhet med Brygge-materialet opptrer E6-kammene i Trondheim fra rundt 1120. Fra slutten av århundret dominerer den sammen med E4- og E5-kammene der (Flodin 1989:120), slik den også gjør på Bryggen. I Oslo er denne kamtypen derimot mindre vanlig og er dokumentert fra midten av 1100-tallet og øker på fram til midten av 1200-tallet (Wiberg 1977:207; Wiberg 1987:416). Kamtypen er imidlertid i bruk helt inn på 1600-tallet i Trondheim, langt senere enn i Bergen. Det er med andre ord i stor grad det samme spekteret av kamtyper som er i bruk i byene i store deler av Sør-Skandinavia. De følger i stor grad også samme utvikling, med en økende grad av differensiering til ut på 1200-tallet.

Som helhet er enkelkammene mest variert i form og utførelse på 1100-tallet, særlig i de siste årtiene av århundret. Det største antall kammer, inklusiv enkelkammer, er påvist i periode 3 (1170–1198) på Bryggen. Fra periode 5 (1248–1332) er det generelt påvist færre enkelkammer og av færre former. Bare spredte forekomster er funnet senere. I Trondheim skjer en tilsvarende utvikling, men den inntreer tidligere og varer lengre enn i Bergen. Størst antall kammer forekommer fra 1175 til ca. 1325. Fram mot slutten av 1300-tallet forsvinner enkelkammene mer eller mindre i Trondheim (Flodin 1989:123).

Middelalderkammene viser stor grad av konformitet innen sine respektive typer, preget av faste former og kombinasjoner av formelementer som om de er fremstilt etter gitte mønstre uten at de fremtrer som identiske. De samme hovedtrekkene kan holde seg i over hundre år, og i noen tilfelle flere hundre år. De ulike typene opptrer side om side, som om de hadde ulik bruk – noen flotte, andre enklere; store og små. Selve størrelsen kan imidlertid variere en del innen de enkelte typer, særlig gjelder dette E1 og E6-kammene. Til sammen 28 prosent av alle enkelkammer har ulike former for dekor på skinne og endestykker, men i all hovedsak fordelt på tre kamtyper, mens type E3 og E4 er uten dekor. Dekoren er gjennomgående enkel. Punktsirkler er utvilsomt vanligst og fins på mer enn halvparten av de dekorerte kammene. De øvrige dekorelementene er mer varierte, men opptrer mer sporadisk, i form av skråstreker, kryss, linjer og i sjeldnere andre geometriske former, sikksakklinjer osv. Denne type dekor forekommer særlig på E1-kammene, mens punktsirkler går på tvers av de tre typene med dekor og forekommer særlig hyppig på E6-kammene. De kan være kombinert med plastisk utformede dyrehodelignende avslutninger. Noen av kammene har som nevnt karakteristiske mønsterperforeringer med tynne metallinnlegg. Disse er bare knyttet til E5-kammene. Tettstilte stifter og profilerte skinner gir også en dekorativ effekt. Dette elementet er særlig fremtredende på E4- og E6-kammene, men også på den høyryggede E5-typen.

Mange dekorelementer på kammene fra jernalderen forekommer også på middelalderkammene, som for eksempel linjer langs skinnekanten og punktsirkler,

og har en generell utbredelse som går tilbake til romertiden. Også dyrehodelignende avslutninger, lik dem fra Bryggen, er kjent fra folkevandringtidens kammer fra tysk område (Thomas 1960:180). Dekorelementene gir derfor i seg selv ikke kronologiske holdepunkter (Lundström 1991:19). Noen dekor- og formelementer oppviser derimot større variasjonsbredde og har en klarere kronologisk sammenheng, fordi de er så tett forbundet med andre formelementer. Det gjelder særlig E1- og E5-kammene. Det samme gjelder plasseringen av stifter.

Samlet utviser enkelkammene fra Bryggen stor variasjon både i form og størrelse – langt større enn for vikingtidskammene funnet i gravkontekster. De har gjennomgående høy kvalitet og det er lagt ned mye arbeid i utførelsen, selv om enkelte E1-kammer er noe grove. Det er likevel få tegn på dårligere utførelse. Vi ser også at flere kamtyper var i bruk på samme tid. Størrelsene varierer også mer. Det er også større forskjell mellom de helt flotte kammene og de enklere utførte kammene.

Hva skyldes denne bredden i kamtyper med innbyrdes stor konformitet, som også går igjen over store områder? Siden typene opprettholdes over store områder og over relativt lang tid, og er i bruk gjennom flere generasjoner, kan det neppe bare skyldes at omreisende kammakere hadde sine ulike repertoar av kammer for å produsere dem på ene stedet etter det andre, men også at kammene var tillagt ulik betydning og verdi. Et vedvarende behov og etterspørsel etter ulike typer kammer kan derfor etter min mening ha sammenheng med ulik bruk. Denne kan være kjønnsrelatert, skyldes statusforskjeller, eller eventuelt andre forhold. Kan funnkonteksten kaste lys over dette?

Bruk og kontekst

Funnene av kammer fra Bryggen avspeiler i stor grad bruk mer enn produksjon på stedet. Det er funnet få spor etter kamtilvirkning i området. I den grad det fins, er det hovedsaklig fra periode 2, fra første del av 1100-tallet fram til ca. 1170. Heller ikke i Oslo er det funnet vesentlige spor etter selve kamproduksjonen. Kammene fra Trondheim er også tilskrevet en brukskontekst, men der er det imidlertid også funnet markante spor av avfall og emner fra selve tilvirkningen (Flodin 1989:114ff). Lite produksjonsrester er tolket som indikasjon på at produksjonen var utført av omreisende kammakere, men kan også skyldes at selve produksjonsområdene ikke har vært fanget inn av de arkeologiske undersøkelsene. Dette spørsmålet er imidlertid ikke temaet her.

I den eldste fasen, før ca. 1120, er det som vist bare funnet noen få kammer på Bryggen, alle av ulike typer (E1, E3 og E5). De er funnet i et konsentrert område, i det eldste bosetningsområdet på Bryggen i området for en bygning (nr. 40) fra periode 2 og under denne.

De 53 enkelkammene fra periode 2 (ca. 1120–1170) er alle funnet i de midtre bebyggelsesområdene på Bryggen og helst i forkant av disse, mange i tilknytning

til bolverksfundamenter, men i liten grad foran selve kaifronten. De har dermed en større spredning enn til selve bebyggelsen. Flere er funnet i en passasje i søre del av Gullskogård-området (jf. Fig. 15). Flere av enkelkammene skriver seg fra dette området, men uten at det dreier seg om egentlige konsentrasjoner av kammer. Dette kan tyde på at de enten er mistet, eller at de kanskje er kastet som følge av at de var utslitte og ødelagte. De fleste kamemnene og kamavfallet er funnet i tilknytning til en spesiell bygning (nr. 196) i Engelgård-området, og i bolverk (nr. 64), samt en brønn like ved. Dette kan tyde på kamproduksjon her, noe også Gitte Hansen har vært inne på i sin avhandling om Bergens tidlige utvikling fram til 1170 (Hansen 2003). I og rundt denne bygningen er det også funnet rester etter flere kleberkar (Vangstad 2003:97). Flere av kammene er også funnet i dette området: en E1-kam, to E3-kammer og fire E5-kammer. Tre av bygningene (nr. 38, 43 og 196) hvor det er funnet tekstilredskaper (Øye 1988:127), har også funn av kammer. Disse er samtidig indikasjoner på kvinnearbeid og kvinners nærvær: i to av dem ble det funnet en E5-kam, og i en bygning med moldbenk (nr. 43), en dobbelkam.

De 85 kammene fra periode 3 (1170/1–1198) viser et noe annet mønster enn i foregående periode. Den største konsentrasjonen finnes nå i det nyvunne fremre kaiområdet i utfyllingslag i bolverksfundamenter, men delvis også den midtre del av Gullskogård-området, i selve bebyggelsesområdet. Noen av kammene er også fra den samme passasjen som i forrige periode. Det er ikke lenger noen konsentrasjon rundt det antatte kammakerverkstedet i foregående periode. Mange av kammene er funnet i bolverkskar foran husrekkene i Gullskogård-området, særlig mange av E5-type, men også andre typer. Dette kan tyde på dumping av funnførende fyllmasser her. I en av bygningene, nr. 35, i samme område ble det er funnet en kam av uvisst type. Her er det også påvist forskjellige tekstilredskaper til spinning og veving (Øye 1988:127), samt keramikk av typen Paffrath og deler av to kleberkar som begge indikerer matlaging (Moldung 2000:99; Vangstad 2003:99). Samlet tyder dette på kvinneaktiviteter i området. Det er også funnet en kam av type E6 i en annen bygning (nr. 37) med spor etter veving og spinning (Øye 1988:121), men også en garnfløte (Olsen 2004:75). En E5-kam er videre funnet i eller like ved en bygning med ukjent funksjon (nr. 171). Ingen av praktkammene fra denne perioden kan knyttes direkte til bygninger.

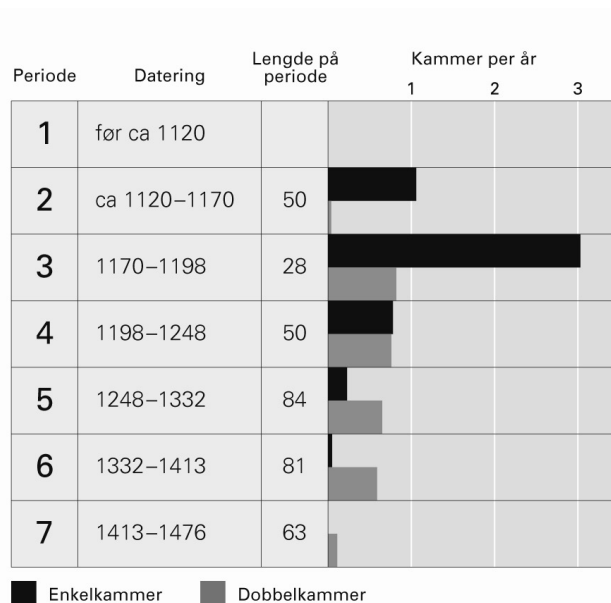
De 39 kammene fra periode 4 (1198–1248) viser et annet spredningsmønster med færre funn fra bebyggelsesområdene. Hovedmengden er funnet i de fremre kaiområdene i den sørlige delen av feltet, dels også nær passasjer og i dren. En av praktkammene av E5-type er imidlertid funnet i tilknytning til en bygning (nr. 197) i Engelgården. To dobbelkammer er dessuten funnet i bygninger (nr. 149 og 20) i Gullskogård-området med funn av tekstilredskaper (Øye 1988; Moldung 2000:100).

De 20 enkelkammene i periode 5 (1198–1248) var spredt over hele området uten konsentrasjoner. De er funnet dels i fundamenter i det fremre utgravningsområdet, dels i tilknytning til bygninger og passasjer, med andre ord i brukskontekster. Av de mange bygningene det er funnet spor etter tekstilarbeid, er det likevel svært få med

funn av kammer. En av bygningene med flest slike funn (nr. 333), ble det funnet en dobbelkam. Også to av de øvrige bygningene med tekstilredskaper (nr. 12 og 189), inneholdt to dobbelkammer. En laftebygning med ildsted (nr. 22) inneholdt både en dobbelkam og enkelkam av type E6. Her ble det også funnet rester av et tynnvegget kleberkar (Vangstad 2003:103). En annen laftebygning (nr. 199) (Olsen 2002: 47, 124) inneholdt dessuten to E6-kammer. En tredje laftebygning (nr. 189) med funn av tekstilredskaper inneholdt en dobbelkam. Andre funn viser dessuten spor etter matlaging (Olsen 2002:124). I en bygning med spor etter både veving og spinning (nr. 191) var det også en enkelkam av ubestemt type. I en annen bygning (nr. 54) ble det funnet en enkelkam uten nærmere typebestemelse, men også her et fiskeredskap. Det samme var tilfelle i en annen bygning (nr. 333) med funn av dobbelkam (Olsen 2004:76). I denne perioden er det også for første gang påvist flere dobbelkammer enn enkelkammer.

De få kammene fra periode 6 (1248–1332) tegner ikke noe bestemt mønster, men funnene skriver seg fra den fremre delen av feltet. To dobbelkammer er imidlertid funnet i en laftet bygning med spor etter tekstilarbeid (Olsen 2002:54, 124).

Som helhet ser vi at kammene fra Bryggen er knyttet til bebyggelsen, men kan altså i liten grad kobles direkte til bruken i bestemte bygninger. I noen tilfelle kan likevel funnene knyttes til bygninger med funn av tekstilredskaper og matlaging, og dermed sannsynlige kvinneaktiviteter. Av enkelkammer er det bare kammer av type E5 og E6 som er funnet i slik sammenheng, koblet til kvinners nærvær. De fleste er fra periode 3 og 5, fra ca. 1170 til tidlig 1300-tall.

Figur 14.
Fordeling av enkelkammer og dobbelkammer i forhold til periodenes lengde.

I likhet med andre undersøkte gjenstandskategorier på Bryggen, som tekstilredskaper (Øye 1988), kleberkar (Vangstad 2003), fiskeredskaper (Olsen 2004) og lekesaker (Mygland 2003), viser kammermaterialet som helhet både en absolutt og relativ nedgang etter periode 3 (1170–1198), for å ebbe ut tidlig på 1300-tallet. Lengden på periodene varierer imidlertid betydelig omregnet i år. Ser vi på bruken av kammer fordelt på periodenes lengde (Fig. 14), ser vi at periode 3 fremhever seg med flest kammer, og i første rekke enkelkammer. Bruken av enkel- og dobbelkammer er omtrent jevnstor i periode 4, mens dobbelkammen overtar i periode 5. Også fiskeredskapene, tekstilredskapene, kleberkarene og lekesakene viser tilsvarende topp i periode 3 i forhold til periodelengde.

Denne spredningen av funn over tid har vært sett i sammenheng med skiftet i bosetningsstruktur, hvor kvinner og barn etter hvert flyttet ut fra Brygge-området og utenlandske kjøpmenn tok over (Øye 1988; Moldung 2000; Mygland 2003; Vangstad 2003; Olsen 2004). Vi ser også at kamsammensetningen endret seg i denne perioden. Kammer av type E3 og E5 forsvinner ut, mens E6-kammene derimot følger omtrent samme utviklingsmønster som dobbelkammene.

Figur 15.
Oversiktskart over
utgravningsområdet
på Bryggen, med
gårdrekkene inntegnet.

Endringer i bruk?

Kammene fra jernalder og middelalder opptrer i ulike kontekster. Byfunnene viser et mer variert utbud av kammer enn tidligere. Innen sine respektive typer er de imidlertid forholdsvis standardiserte, men har likevel også individuelle trekk, de tradisjonsrike E1-kammene kan hende mest. Kammene skriver seg fra dagligdagse kontekster og avspeiler den konkrete bruken på en annen måte enn de bevisst nedlagte gjenstander i graver, der de fineste eksemplarene trolig ble valgt ut for å følge den døde. Gravene representerer dessuten i seg selv et øvre sjikt i befolkningen, ikke minst når det gjelder kvinner.

De mer varierte bykammene avspeiler større forskjeller i status, fra de helt enkle til de flott utførte kammene med gullblikk eller metallinnlegg og forseggjort dekor og gylne stifter. De skulle åpenbart synes og markere brukernes status. Høy standard i selve utførelsen viser også at kammen ofte fremsto som et statusobjekt. Mindre, enklere og mer praktiske størrelser som var mindre utsatt under bruk og lot seg lettere erstatte. De er paradoksalt mindre vanlige i funnmaterialet på 1100-tallet enn de flott utførte enkelkammene. Det er dermed særlig i de tidlige bysamfunnene at det ble lagt vekt på å distingvere seg, også gjennom en enkel bruksgjenstand som en kam. I løpet av 1200-tallet ble typene færre og enklere, samtidig som dobbelkammen ble mer vanlig, men ennå med et og annet praktstykke.

En byvedtekt for Bergen av 1282 omtaler kamproduksjon som et eget håndverk i byen på denne tiden (NgL III:15). Den tyder på kammer nå var blitt gjenstand for en omfattende produksjon, der kammakerne solgte produktene i stort: Et storhundre, det vil si 120, såkalt alminnelige kammer skulle koste 8 ertog, á 8,93 gram rent sølv. For en slik sum kunne en blant annet få 8 par kvinnesko av beste type eller fem par mannssko av beste kvalitet. Det betyr at 6-7 kammer kostet det samme som ett par sko i middelalderen; en vanlig kam var altså ingen uoverkommelig investering. Kan hende var det E3-kammene det refereres til som alminnelige kammer, men på denne tiden var det likevel dobbelkammene som var blitt de vanligste.

De arkeologiske funnene viser at kammakerne på denne tiden opererte med et mindre repertoar av enkelkammer enn århundret tidligere, men de produserte til gjengjeld flere dobbelkammer, også disse i ulike og forholdsvis standardiserte typer. Vi har sett at vikingtidens enkelkamtradisjon ebbet ut samtidig som utlendingene vant innpass på Bryggen. Dette kan ha ført til at endringene skjedde noe tidligere her enn for eksempel i Trondheim.

Når det gjelder forskjellene mellom manns- og kvinnekammer, er dette likevel vanskelig å få tak i, siden funnene i liten grad skriver seg fra in situ kontekster. I noen tilfelle antyder likevel funnkonteksten at de fleste kamtyper – E1, E3, E5 og E6 – ble brukt av kvinner, særlig mange E5-kammer, men neppe av kvinner alene. Noen rituell bruk av kammer kan heller ikke dokumenteres i det profane miljøet på Bryggen. Men kammens symbolske kraft som statusmarkør er ennå tydelig langt inn på 1300-tallet, men mindre tydelig nå enn i byens første hundreår.

Summary

Hair and hairstyle is one of the most significant personal attributes, related to sex, age, status, and dignity – in short, cultural identity. The comb, therefore, may also have been an important tool both functionally and symbolically, as a status marker. Combs have been part of personal equipment for at least the last two millennia, and occur frequently in both ritual and secular archaeological contexts in Norway. Combs are also frequently found in medieval urban environments. By using and analysing combs from the extensive Bryggen excavations (1955-1978) in Bergen, the paper presents and discusses combs from a social and gender perspective as well as from a contextual point of view, also comparing them with prehistoric combs.

The comb material from Bryggen constitutes one of the most extensive assemblages from Scandinavian urban sites, comprising nearly 500 combs, dated from ca. 1100 to the fifteenth century. Single composite combs form the largest group, comprising 223 combs or comb fragments, while double composite combs comprise 211 combs/fragments of combs, there are 19 compound combs, and additionally about 50 blanks. Of these the single composite combs are the ones that show continuity with the Iron Age combs, and are dealt with in this paper. They have been studied both in a long-term and a wider contemporary geographical perspective, focusing on their style and use.

Generally, the Bryggen combs fit into a wide cultural pattern, reflecting a uniform and homogenous urban material culture within Scandinavia. At the same time small and seemingly simple artefacts such as combs reflect a rich and diverse material culture, subtly being able to distinguish social status, and perhaps also differences in terms of gender. The combs appear to be especially diverse in the town's early period, in the twelfth century – more varied than either in the Viking Period or in the later Middle Ages.

Litteratur

- Ambrosiani, K. 1981. *Viking Age combs, comb making and comb makers in the light of the finds from Birka and Ribe*, Stockholm Studies in Archaeology 2. Stockholm.
- Andersen, H. Hellmuth, P.J. Crabb & Madsen H.J. 1971. *Århus Sønder vold: En byarkæologisk undersøgelse*. Jysk arkæologisk selskabs skrifter 9. København.
- Bennett, A. 1987. *Graven – Religiøs och social symbol. Strukturer i folkvandringstidens gravskick i Mälaramrådet*. Theses and Papers in North European Archaeology 18. Stockholm.
- Broberg, B. & M. Hasselmo 1981. *Keramik, kammar och skor från 7 medeltida städer. Fyndstudie*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden 30. Stockholm.
- Christophersen, A. 1980. *Håndverket i forvandling. Studier i horn og beinhåndverkets utvikling i Lund ca 1000-1350*. Lund.
- Flodin, L. 1989. *Kammakeri i Trondheim ca. 1000-1600. En kvantitativ analyse av horn- og benmaterialet på Folkebibliotekets tomt, i Trondheim*. Meddelelser nr. 14. Trondheim.
- Grieg, S. 1933. *Middelalderske Byfund fra Bergen og Oslo*. Oslo.
- Hoftun, O. 1993. *Kammene fra eldre jernalder i Vestnorge og trosforestillinger tilknyttet kammer*. Upublisert hovedoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Hansen, G. 1998. *The Bryggen Chronology. New light upon the dating of the fire layer sequence before fire V. Medieval Fires in Bergen revisited. I: Øye, I. (red) The Bryggen Papers. Supplementary Series No 6, s. 81-127*. Bergen.
- Hansen, G. 2003. *The Emergence of a Town. Bergen c. 800-1170*. Doktorgradsavhandling, Universitetet i Bergen.
- Herteig, A.E. 1990-91. *The Buildings at Bryggen. Their Topographical and Chronological Development*. The Bryggen Papers. Main Series, vol. 3, Part 1 and 2. Bergen.
- Ilkjær, J. 2000. *Den første Norgeshistorien – Illerupfunnet: Ny innsikt i skandinavisk romertid* (med forord og etterskrift av Terje Gansum). Tønsberg.
- KLNM = Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder 1-22. Oslo 1956-78.
- Lundström, Å. 1991. *101 kammar från romersk järnålder i Sverige. Ett försök till kamkronologi*. Uppsats i påbyggnadskurs i arkeologi vid Stockholms Universitet. Stockholm.
- Molding, H.M.R. 2000. *Et sted i middelalderbyen. En arkeologisk studie av bebyggelse og gårdsstruktur i Bergen ca. 1100-1500*. Upublisert hovedoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Mygland, S.S. 2003. *Barn i byen. En arkeologisk analyse av gjenstandsmateriale knyttet til barn i Bergen, fra ca. 1100 til 1700*. Upublisert hovedoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Ngl= Norges gamle Love, utg. R. Keyser, P.A. Munch, G. Storm, E. Hertzberg. I V. Chra. 1846 95.
- Olsen, J. 2002. «...skapar kinnunga ok leggr eptir...» Laftebygninger i Bergen før 1700. Upublisert hovedoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Olsen, M. & Shetelig, H. 1934. *Runekammen fra Sætre, Bergens Museums Årbok 1933. Historisk-antikvarisk rekke nr. 2:1-92*.
- Olsen, O.M. 2004. *Medieval Fishing Tackle from Bergen. Medieval Fishing Tackle from Bergen and Borgund. I: Øye, I. (red.) The Bryggen Papers. Main Series, volume 5, s.11-106*. Bergen.
- Petersen, J. 1951. *Vikingetidens redskaper*. Skrifter utgitt av Det norske Videnskapsakademi i Oslo II. Historisk-filosofisk klasse 2. bind. Oslo.
- Ros, J. 1992. *Dubbelhelkammar från K. Trädgårdsmästaren 9 ock 10 i Sigtuna, samt ben- och hornhantverkets utveckling och roll i ekonomin under vikingatid och tidig medeltid*. C-uppsats i medeltidsarkeologi vid Lunds universitet HT 1992. Lund.
- Rygh, O. 1885. *Norske Oldsager*. Christiania.
- Schetelig, H. 1912. *Vestlandske graver fra jernalderen*. Bergens Museums Skrifter. Ny række Bd. 11 No 1. Bergen.
- Sjövold, Th. 1974. *The Iron Age settlement of Arctic Norway: a study in the expansion of European Iron Age culture within the Arctic Circle Late Iron Age: Merovingian and Viking periods, 2*. Oslo.
- Thomas, S. 1960. *Studien zu den germanischen Kämmen der Römischen Kaiserzeit. Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodenmalpflege 8:54-213*.

- Vangstad, H. 2003. Kleberkarene fra Bryggen i Bergen. En arkeologisk analyse av kleberkarene funnet på Bryggen i Bergen fra middelalder og etterreformatorisk tid. Upublisert hovedoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Wiberg, C. 1977. Horn- og benmaterialet fra «Mindets tomt». I: Høeg, H.I. (red) *Feltet «Mindets tomt»*. Stratigrafi, topografi, daterende funngrupper. De arkeologiske utgravninger i gamlebyen Oslo bd. 1, s. 202-213. Oslo.
- Wiberg, T. 1979: Beinmaterialet. I: Schia, E. & Færden, G. (red) *Feltene «Oslogate 3 og 7» Bebyggelsesrester og funngrupper*. De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo, bd. 2, s. 59-61. Øvre Ervik.
- Wiberg, T. 1987. Kammer. I: Høeg, H.I. & Schia, E. (red.) *«Søndre felt»*. Stratigrafi, bebyggelsesrester og daterende funngrupper. De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo bd. 3, s. 413-422. Øvre Ervik.
- Øye, I. 1988. Textile Equipment and its Working Environment, Bryggen in Bergen c 1150-1500. The Bryggen Papers. Main Series, volume 2, Bergen.1 AM 625 4; KLN VIII: 185.

Noter

1 AM 625 4; KLN VIII: 185

2 Dette materialet er tidligere undersøkt av Inger Kellmer, men er ikke publisert. Det foreligger ikke noe samlet manus fra hennes undersøkelse, men spredte notater som jeg har hatt nytte av. Jeg har selv foretatt en ny gjennomgang av hele kammaterialet fra Bryggen (Øye in prep). Det er blitt klassifisert etter samme kriterier som er brukt for både Oslo- og Trondheimsmaterialet (Wiberg 1977; Flodin 1989). Materialet er ennå ikke artsbestemt. Jeg vil rette en takk til Sigrd Samsset Mygland som har assistert med å datere kammene i henhold til den oppdaterte bygnings- og brannkronologien for Bryggen (Herteig 1990-91; Hansen 1998). Hun har også assistert med den tekniske etableringen av en database for hele kammaterialet. Takk også til Per Bækken for rentegninger og grafiske fremstillinger.

3 Ikke alle kammer som er ført i tilvekstene er gjenfunnet i magasin, og noen kammer er også feilnummerert. Jeg tar her utgangspunkt i de gjenfunne kammene.

4 Tre av disse er ikke gjenfunnet i magasin. En kam er uten nummer.

